

УДК: 94 (477-25) : 72 «1700/1721» Лямот де Шампі

УКРІПЛЕННЯ КИЄВА НАПЕРЕДОДНІ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ: ПРОЕКТ ЛЯМОТА ДЕ ШАМПІ

Філіпова Г.В.

(Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК)

Стаття окреслює діяльність фортифікатора Лямота де Шампі, котрий в 1695 та 1700 роках працював над проектами поновлення київських укріплень. Наведено маловідомі факти з історії Києва кінця XVII – початку XVIII століть та проаналізовано не реалізований до кінця оборонний проект французького інженера.

Ключові слова: Київ, фортифікація, Магдебурзьке право, Петро I, Іван Мазепа, Лямот де Шампі

Напередодні Північної війни, тобто в кінці 1690-х років, київська фортифікаційна система переживала не найкращі часи: вона застаріла та вже не могла задовольнити серйозні вимоги держави щодо обороноздатності в разі військової небезпеки.

Найбільш масштабним етапом організації оборони Києва до початку Північної війни можна вважати будівництво 1670-х років, що велось у зв'язку з підготовкою міста до війни з Туреччиною. Укріплення Печерська поновлювалися в 1676 році за воєводи князя Михайла Алегуковича Черкаського [1, арк. 29]. Ці роботи велися за сприяння гетьмана Івана Самойловича, і перший їх етап тривав десь до 1679 року. Географічний опис міста Києва, датований 1787 роком, повідомляє, що гетьман «напам'ять свого сомногочисленними войсками бытия подкіевом, почтил укрепить печерскою монастырь земляными валами» [1, арк. 3]. Поновлення укріплень було продовжено на початку 1680-х років стараннями генерала Патріка Гордона [5, с. 18, 36].

Нарешті, в 1694 році, цар Петро I від свого імені та імені свого брата царя Іоана Олексійовича порекомен-

дував Мазепі порадитися зі старшинниками на рахунок того, яким чином будувати нові київські укріплення. Зваживши, гетьман вирішив, що доцільніше буде робити фортифікації не земляними, а дерев'яними. Він вважав, що для зведення міцних земляних укріплень ґрунти навколо Києва недостатньо гарні, переважно піщані, а для побудови зрубних конструкцій та палісадів матеріалів вистачить. Було наказано для цієї справи «леса... в некоторых местах сечь» та сплавляти ліс до Києва по Дніпру. Але тут постало питання, котре могло завадити усій справі – силами яких людей здійснювати транспортування деревини, а згодом – будівельні роботи. Гетьман волів заохотити до цього «великороссийских Городов людей и Киевских Нижнего Города жителей», і це, мабуть, стало його помилкою.

У вересні 1694 року Мазепа відправив до Москви свого гінця, Самійла Васильєва, велівши йому передати новину відносно свого рішення будувати київські фортифікації з дерева. Було зазначено, що лісу в Малоросії не так вже й багато, та висловлено прохання передати якусь частину будівельного матеріалу з Мос-

ковського царства, переправивши деревину по Десні. Годі ж гетьман проінформував Петра про те, що згідно царському велінню укріплення навколо Подолу будуть будувати російські контингенти та міщани.

Гетьман Іван Степанович зазначав, що, на його думку, дана ситуація може бути корисною, адже архітектурні комплекси найкраще реконструювати, коли для цього видається слушний випадок. Він просив, щоб до Києва було вислано гідного інженера та «державних людей», які б могли потім залишитися у складі міського гарнізону для контролю над станом фортифікаційної системи [2, арк. 28 зв.-29].

У відповіді Петро наполягав, щоб Нижнє місто було укріплено якомога швидше, і давав згоду на залучення до будівництва наряду з великоросійськими ратними людьми київських міщан та посполитих. Керувати роботою останніх мав київський полковник, і поки не буде набрано достатньої кількості робочих рук, розпочинати роботу цар не рекомендував.

Про те, що міщани були не в захваті від ідеї гетьмана, підтриманої старшиною та санкціонованої царем Петром I, свідчить хоча б те, що набір тривав аж до березня наступного, 1695 року. Десь тоді ж цар, щоб вдало скористатися весняними повенями, наказав думному дяку Ємельяну Українцеву переслати до Києва «на городовое дело» дубові та соснові колоди, що залишилися від будівельних робіт в Самарі. Приймати ліс в Києві було доручено полковнику Олександру Левінгстону (Лівінгстону), близькому другу відомого генерала Патріка Гордона та майбутньому учаснику Кримських походів [2, арк. 30; 5, с. 165, 178, 199]. Про його роботу в цей час в Києві повідомляється також в синхронному розписному списку, наведеному Г. В. Алфєровою та В.О. Харламовим [4, с. 136].

Знаючи, наскільки хиткою може бути дисципліна в Києві з оглядом на триєдність тамтешньої адміністрації, Петро окремим пунктом зазначив, щоб гетьман усі свої дії узгоджував з Магістратом. Та, як і варто було очікувати, побоювання царя справдилися. Московський воєвода викликав війта (швидше за все, це був Ян Биковський (Бикович), а можливо – його субделегат Василь Зименко), бурмістрів, райців та впливових городян до московської приказної ізби. Коли їм було зачитано царський наказ, вони відказали, що не будуть брати жодної участі у відбудові міських укріплень, адже придатних до цього людей серед них немає, а якби і були, то Магдебурзьке право не передбачає залучення громадян міста до подібної активності. Через нарочних, відісланих від Ратуші до гетьмана Мазепи, городяни прохали його про заступництво перед московською владою [2, арк. 30 зв. - 31].

В той час до Києва по воді почав прибувати ліс, висланий з Самари. Ця подія лише додала гостроти і без того стрімкому конфліктові. Городяни, які мали працювати під командою Олександра Левінгстона, заявили, що вони занадто немічні, щоб виловлювати ліс та перетягувати його на берег Дніпра, то що вже казати про залучення їх до зведення укріплень? Вони апелювали до того факту, що зазвичай така робота виконувалася уїздами та волостями, а не силами міщан, а в Києві достатньої кількості тяглового населення немає.

Вступивши до полеміки, Мазепа навів приклади міст Остра та Козельця, які справлялися з укріпленнями власними силами, та городяни не піддавалися. Врешті гетьман зрозумів, що нічого від них не доб'ється, а тільки порушить хитку рівновагу сил в Києві, і звернувся до царів з питанням, що йому робити.

Петро I наказав Українцеву пошукати в архівах відповідні привілеї та жалувані грамоти, дані Києву за часів побутування там Магдебурзького права. Сам цар зазначив, що йому здається – міщани «наперу сего Нижней город дельвали из Приказа Малой России» [2, арк. 32]. Українцев дійсно знайшов грамоти короля Жигимонта, царів Олексія Михайловича та Федора Олексійовича, а також універсали гетьманів Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Івана Боюховецького, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича. В документах говорилося: не дивлячись на те, що в таких містах як Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів тощо будівництвом керують воєводи, міщани звільняються від участі у подібних роботах [2, арк. 34-35 зв.].

Київські городяни, користуючись моментом, встигли також нажалітися Петру, що, не зважаючи на те, що вони чесно сплачують щорічний податок, з боку росіян їм постійно чиняться різноманітні утиски та образи. Наприклад, у них вже встигли відняти якусь деревину та струги. Петро відповів, що все це робиться для їх блага та безпеки, адже, якщо на тлі загального неспокою до міста підійдуть татарські орди, передусім постраждають прості мешканці Києва. Та все ж таки цар пообіцяв жителям Києва, що вони можуть будувати свої домівки та жити без страху бути пограбованими, та знизив побори [2, арк. 33-33 зв.].

Аргумент Петра I щодо близької небезпеки дуже скоро набув актуальності. В тому ж році Іван Мазепа написав цареві, що цієї зими в Києві з великою вірогідністю очікується напад орди. При цьому гетьман згадував про слабкість Печерського містечка та Нижнього міста, що з моменту попередніх суперечок «знатно осипались и опали» [2, арк. 37 зв.]. Далі Мазепа писав: «І ести сохрани Боже імали б неприятели прийти подкиев стакою

силою как прошлой зимы подолвов приходили, и прошлого лета подхвастов приступали то итолко вцелости посады ной поселения всемых валах будучие неповреждения несмогут быти...» [2, арк. 38].

Цар наказав вести в місті щось на зразок «надзвичайного стану». Тепер у Києві посилили гарнізон та вартували вдень і вночі. Воєвода отримав персональний наказ завжди бути наготові до організації оборони, а міщани Нижнього міста – «всегда быти сружем вготовности». З Брянська вислали ще деревини. При цьому було повторено наказ укріплювати міські райони як силами ратних людей, так і городян, адже часу на поновлення суперечок з приводу особливостей прав на самоврядування могло вже не бути – розорення, якого міг зазнати Київ, задалегідь порівнювалося зі спаленням посаду Фастова [2, арк. 38 зв.].

Гетьман отримав розпорядження слідувати за діями полковника, і бути готовим, «чтобы неприятели вломись худыми и полыми местами впосадах людей непорубили и посадов невыжгли» [2, арк. 39].

Розвиток цієї ситуації був майже анекдотичним – міщани, не дивлячись на очевидну небезпеку, навіть пальцем не поворухнули. Про це дізнаємося з листа гетьмана Мазепа Данилу Афанасійовичу Барятинському, де він жаліється на повну апатію жителів Києва і просить знову скликати міщан на чолі з війтом та бурмістрами [2, арк. 39 зв.].

На щастя для міста, татари не спрямували на нього свої сили. Та саме з цього моменту починається історія перебування в Києві французького інженера-фортифікатора, котрого в Росії та Україні називали немилозвучним ім'ям Ломота Дешампій (в різних написаннях – Дешампич, Дешампа). Насправді іноземного спеціаліста звали Лямот де Шампій, або Шампійі, (в

літературі зустрічаються написання Шампі, Шампійє), при чому, очевидно, це було складне прізвище, а імені інженера ми досі не знаємо. Сам інженер підписував листи як *Lamotte de Champi* [3, арк. 2].

До Києва француз приїхав навесні 1695 року. Розписний список, складений згідно його висновків після огляду міста, дуже живо передає основні особливості стану міських фортифікацій в цей час, і навіть деякі характерні зауваження та коментарі інженера.

Лямот де Шампі розпочав свою ревізію з самого ранку, взявши з собою товмача, котрий перекладав для присутніх та фіксував його слова у відповідному розпису. Він же допомагав інженерові складати мапу та креслення з повним описом – на жаль, ці документи не було знайдено разом з розписним списком.

Перше було оглянуто Києво-Поділ. Інженер не знайшов там таких укріплень, які б перебували у катастрофічному стані. Він зробив заміри ровів та валів, та відправився до Львівських воріт, котрі, на відміну від фортифікацій Нижнього міста, оцінив дуже скептично. Де Шампі зробив зауваження про те, що вони не витримують і єдиного залпу з ворожих гармат: «Такие крепости почитать все не оборонные і на малом месте поставлены рвы будто то все наполненные и ничто не угодно». Француз зробив перший висновок: якщо Київ зазнає раптового нападу татар, то оборонятися він зможе в кращому випадку близько двох днів [2, арк. 24-24 зв.].

Печерськ також справив на де Шампі не найкраще враження. Інженер відмітив, що стан тутешніх укріплень є гіршим, ніж в Нижньому та Верхньому містах – «Печерской гораздо хуже всех, ради чего больше он ничего нетежел» [2, арк. 26]. Окрему увагу було звернено на великий «боя-

рак», що пролягав перед Печерськом між високих пагорбів (Хрещатик або Клов?), і не мав укріплень взагалі, а отже, міг стати шляхом, котрим ворог був здатен підібратися до цього київського району. Та на зведення фортифікацій тут грошей не знайшлося, й інженер виніс свій вердикт таким чином: «Тот монастырь далек от Города надва пушечных стрільбища а как ево укрепить и помощи в Городе ничево небудет» [2, арк. 24 зв.].

Очевидно, що Лямот де Шампі вже був в курсі неприємної ситуації, яка виникла у зв'язку з протистоянням з одного боку гетьмана, полковника, воеводи та навіть царя, а з іншого – київської міської громади. Саме тому він застережливо попереджав, не бажаючи виникнення нових проблем: «Еще строить чтоб подержали жители всегда в честь иникакова бунтовства неучинилось» [2, арк. 25].

У відношенні Печерська та Верхнього міста інженер відмітив «поваления, которые надобно везде чинить». Біля Михайлівського монастиря поновлення уже були, але французький спеціаліст оцінив їх, як і багато чого іншого, вкрай критично. Тут київська адміністрація заслужила саркастичний випад у свій бік: «Удивляетца он, что начальники здесь многие сами инженеры, которые видали іработали, и ведомости о худом месте известно не чинили» [2, арк. 25 зв.].

Дніпро здався французу дуже широкою та могутньою рікою, і це, на його думку, становило значну проблему для оборони Подолу. Адже ворог, маючи дрібні та легкі судна, міг каботажем пробратися до Нижнього міста та підпалити його дерев'яні стіни з води. Саме тут інженер перейшов до формування свого оборонного проекту, котрий цікавить нас особливо.

Перш за все, він запропонував створити на дніпровських островах редути. Звісно, деякі острови навесні за-

топлювалися водами ріки, але ненадовго, і це не змінило думки спеціаліста.

По-друге, де Шампі порекомендував укріпити місце, де проживав воєвода, тобто «построить новый фар-тес» у Верхньому місті. Також він хотів укріпити ділянки Нижнього міста вверх по течії Дніпра, але знайшов ці території непідходящими для будівництва. Можливо, в даному випадку мова йшла про заливні поля Оболоні («то место низко и грязное»).

На горі Киселівці інженер вирішив збудувати частокіл. Аналогічно він планував укріпити ділянки навколо так званого Малого міста, тобто відділення Верхнього Києва в районі Михайлівського монастиря, Великого міста, а також Микільського монастиря: «что назначит месту нового Фар-теса или ситадела».

Окреме місце в плані оборони «Ломоти Дешампія» займала побудова магазинів, котрі мали бути встановлені «для приїзду свободного, как в Киеве где река есть, чтоб можно чрез реку хлеб возить и молоть возможно будет внизу Малого города огородить Невеликой вывоз на берегу Реки который Малому городу помогать будет» [2, арк. 26]. Петро I підтримав ідею, і наказав будувати магазини у всіх частинах Києва, і зробити кілька малих магазинів біля «ближнього валу», щоб можна було оперативно роздавати пайки солдатам у випадку штурму чи облоги. Ще один магазинний ряд мав розміститися в «бояраку» під горою Киселівкою, тому що цю ділянку було заплановано укріпити для повної безпеки.

Склади для кінського корму було вирішено обладнати поряд з покосами, в Нижньому місті поряд з дніпровським берегом – вочевидь, за Воскресенською брамою в місцевості під назвою Бидлогін [2, арк. 27].

Стан Києва, як його описав запрошений спеціаліст-інженер, можна

оцінити за синхронними розписному списку де Шампі джерелами – списком, поданим до відома Петра I у квітні 1695, більш пізнім його варіантом з фондів ІР НБУВ, та відомим планом Ушакова [2, арк. 22-23; 4, с. 135-157]. Різні варіанти списку подають цікаві подробиці. Так, зазначається, що «каменного Городового строения вкieve ничего нет. А которые каменные старинные... церкви Божие вкieve строены и на то строение припасы откуду иманы того в приказе Малыя России неведомо...» [2, арк. 23].

Також відомо, що «поскаске» житлового полку відставних капітанів Василя Арлетова та Андрія Мануйлова, київських старожилів, цеглу для київських будівництв в цей час привозили з Новгороду Сіверського, а не виробляли на Либіді. «А белогоде камени вкieve никогда они встроениях не видали авместо белого камению вфундаменти кладут дикой камень а привозять его снизу Днепра реки. А земляным городам вкieve починка бывает повсе годы в разных местах. А починают ратными людьми вкieve будучими».

З того ж списку дізнаємося, що Петру I таки вдалося змусити киян до участі в укріпленні Подолу. Зазначено, що Верхнє місто за воєводства Хованського ремонтували чотири рази, а укріплення Подолу – один раз, при чому за наказом царя силами городян [2, арк. 23].

Отже, розглянутий в даній статті план щодо ремонту та зведення київських фортифікацій, має доволі цікаву передуючу історію, пов'язану і з політичною кон'юктурою тих часів, і з тонкощами київської урбанізації та міського управління. Основою пропозиції Лямота да Шампі відносно укріплення Києва є розгляд Верхнього міста як потенційного посиленого центру, а Подолу – в якості району, від якого мало залежати забезпечення

фортеці. Печерськ не розглядався всерйоз через свою віддаленість та брак коштів, виділених на будівництво – це виглядає цікаво та дещо парадоксально з огляду на те, що вже на початку наступного XVIII століття саме цей район Києва почне динамічно розвиватися та складе конкуренцію Подолу за кількістю населення та розвиненістю фортифікацій. Нереалізованими залишилися ідеї інженера, що стосувалися зведення на дніпровських островах редутів, які б мали прикривати фортецю Подолу з боку водних шляхів.

План укріплень міста Києва перед обличчям вірогідної татарської загрози, що належить Лямоту де Шампі, можна поставити в один ряд з аналогічними проектами, які в різний час розробляли такі діячі, як Микола Фанзален, Патрік Гордон, Емануїл Гофман, Петро I та інші. Дослідження цього плану дає можливість прослідкувати етапи розвитку фортифікаційної системи міста, її удосконалення, а також взаємодії трьох міських районів та зміни їх ролі в обороні міста.

До того ж, постать Ломоти Дешампія, або ж Лямота Де Шампі, як його звали на батьківщині, є недостатньо вивченою, і київський період його діяльності може стати цікавою віхою ще не написаної біографії. Про цю людину збереглося надзвичайно мало інформації.

Є уривчасті відомості про те, що в 1700 році Лямот де Шампі займався інспекцією та зведенням укріплень таких міст, як Чернігів, Переяслав та Ніжин, не рахуючи Києва. М. Маркевич у своїй «Історії Малоросії» помилово згадує про те, що він перебував у Києві восени 1700 року, приїхавши разом з архітектором Деривером [8, с. 354-355]. Насправді, останній не був колегою де Шампі. В документах з фондів РГАДА, пов'язаних з виплатою жалування, «господин Григорій

Деревир», або ж «Гришка Деревир» фігурує як толмач французького інженера. Як «Григорій Деревич» він згадується в паперах, пов'язаних з приїздом де Шампі до Києва в 1695 році [2, арк. 24-24 зв.]. Рушаючи до Києва на початку 1700 року, де Шампі отримав царський наказ знову взяти його з собою. З того самого документу відомо, що Григорій Деревір служив в Преображенському полку і брав участь у взятті Азова в 1696 році. Завдяки знанню французької мови, пізніше він влаштувався до Пушкарного приказу перекладачем, де і познайомився з Лямотом де Шампі [3, арк. 1].

Написавши чолобитну до царя Петра I, котрий в той час перебував у Воронежі, Деревір отримав з Пушкарного приказу 30 рублів. Лямот де Шампі також звертався до царя з проханням забезпечити поїздку, скаржачись на невелику кількість отриманих грошей та апелюючи до своєї заробітної плати у Франції, котра була в рази більшою. Він приїздив з Москви до Воронежа в грудні 1699 року, і отримав наказ зайнятися укріпленням міст в Україні особисто від Петра. В січні чи лютому 1700 року інженер від'їздив до Києва, маючи при собі жалувані грамоти на отримання грошей. Та в травні 1700 року, будучи ще в дорозі, француз скаржився на недостатню фінансову підтримку [3, арк. 1-6].

Посилаючи Лямота де Шампі до України, Петро I велів йому здійснити огляд, опис, картографування місцевості, та визначити, «где быть фартециям». Прибувши до Києва, інженер особисто радився з Мазепою, котрий перевіряв його креслення та коригував архітектурні плани [8, с. 354-355]. На жаль, жодних креслень, чи навіть розписних списків, пов'язаних і з цим візитом іноземного спеціаліста до Києва, досі не виявлено в архівах Києва та Москви. У зв'язку з цим доволі важко стверджувати напевне, які саме робо-

ти було реально проведено для укріплення Києва, Чернігова, Ніжина та Переяслава, а які пропозиції спеціаліста, так само, як і в 1695 році, залишилися лише пропозиціями.

Коли Лямот де Шампі покинув Київ, завершивши свою роботу, з наявних джерел не видно. В 1701-1702 роках де Шампі переїздив спочатку до

Москви, а потім до Пскова, де укріплював Окольне місто разом зі своїм колегою саксонцем Вільгельмом Адамом Кіршенштейном, при чому обидва працювали під безпосереднім керівництвом Петра I [6, с. 181; 7]. Якими проектами він займався після 1702 року, поки що не встановлено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. VIII, спр. 184\83
2. ІР НБУВ, ф. 160, спр. 586
3. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 124, оп. 1, спр. 54
4. Алферова Г. В., Харламов Е. А. Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. – 159 с.
5. Гордон П. Дневник 1684-1689. Пер., ст., примеч. Д.Г. Федосова; [Отв. ред. М.Р. Рыженков]. – М.: Наука, 2009. – 339 с.
6. Захаренко А. Г. Создание оборонительных сооружений вокруг каменных стен Новгорода, Пскова и Печорского монастыря в начале XVIII века. // Новгородский исторический сборник, вып. 9. Новгород, 1959. – С. 171-189
7. Макеенко Л. Инженеры Ламота де Шампи и Вильгельм Адам Киршенштейн во главе строительства фортификационных сооружений г. Пскова в 1701 году. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://museums.pskov.ru/pskovoldmodern/makeenko/st4>
8. Маркевич Н. Исторія Малороссіи / Изданіе книгопродавца О. И. Хрусталева. – М.: Въ типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической Академіи, 1842-1843. Томъ второй. – 1842. – 674 с.

Филипова А.В. Укрепления Киева накануне Северной войны: проект Лямота де Шампи. *Статья обрисовывает деятельность фортификатора Лямота де Шампи, который в 1695 и 1700 годах работал над проектами обновления киевских укреплений. Приведены малоизвестные факты из истории Киева конца XVII – начала XVIII веков, а также проанализирован не реализованный до конца оборонный проект французского инженера.*

Ключевые слова: Киев, фортификация, Магдебургское право Петра I, Иван Мазепа, Лямот де Шампи

Filipova A.V. Fortifications of Kiev on the eve of the Great Northern War: Lamotte de Champi's project

The article describes the activities of fortifier LaMotte de Champi who in 1695 and 1700 worked on projects of renovation of Kyiv fortifications. It presents little-known facts from the history of Kiev late XVII - early XVIII centuries, as well as analyzes not implemented until the end defense project of the French engineer.

Keywords: Kiev, fortification, Magdeburg Law, Peter I, Ivan Mazepa, Lamotte de Champi